

ترجمہ و شرح قانونچہ فی الطبّ

نگاشتہ

محمود بن محمد عمر چغمینی خوارزمی

(درگذشتہ ۷۴۵ ق)

ترجمہ:

اسکندر بن میر فیض طبیب

(از پزشکان دورہ صفویہ)

به کوشش:

حمیدہ حجازی

دکتر یوسف بیگ باباپور

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: چمنینی، محمود بن محمد، - ۹۷۴۵ق
عنوان قراردادی	: قانونچه، فارسی - عربی
عنوان و نام پدیدآور	: ترجمه و شرح قانونچه فی الطب / نگاشته محمود بن محمد عمر چمنینی خوارزمی (در گذشته ۹۷۴۵ق)؛ ترجمه اسکندر میرفیض طبیب (از پزشکان دوره صفویه)؛ به کوشش حمیده حجازی، یوسف بیگ باباپور
مشخصات نشر	: تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری	: ۳۸۲ص
فروست	: دوا و درمان در روزگاران کهن؛ ۱۹ انتشارات سفیر اردهال؛ ۲۱۳
شابک	: ۱۵۰۰۰ ریال: ۳ - ۹۷۵ - ۳۱۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فی دستنویسی	: فیبا
یادداشت	: فارسی - عربی
موضوع	: پزشکی اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	: طبیب، اسکندر بن میرفیض، قرن ۱۰ق، مترجم
شناسه افزوده	: حجازی، حمیده، ۱۳۵۶، گردآورنده
شناسه افزوده	: بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷، گردآورنده
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۲ ۲۰۴۱ق ۷/۲۸۸۱۲ R
رده‌بندی دیویی	: ۶۱۰/۹ (۷۶۷)
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۴۲۴۲۸

شابک: ۳ - ۰۷۵ - ۳۱۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

تهران: خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه‌روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴
 © حق چاپ: ۱۳۹۲، انتشارات سفیر اردهال www.safirardehal.ir

نوبت چاپ: اول

ترجمه و شرح قانونچه فی الطب

نگاشته: محمود بن محمد عمر چمنینی خوارزمی

ترجمه: اسکندر بن میر فیض طبیب

به کوشش: حمیده حجازی - دکتر یوسف بیگ باباپور

دوا و درمان در روزگاران کهن - ۱۹

طراح جلد: امین جعفری

صفحه‌آرا: منیژه فاتحی

ناظر چاپ: جواد فینی

شمارگان: ۵۵۰

شماره نشر: ۱ - ۲۱۳

بها: ۱۵۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

یادداشت مصحّحین	۱۱
المقالة الاولى: فی الأمور الطبیعیة	۱۷
الفصل الأول: فی الأركان والأمریة	۱۹
الفصل الثانی: فی الأخلاط	۲۷
الفصل الثالث: فی الاعضاء	۴۱
الفصل الرابع: فی القوی	۴۶
الفصل الخامس: فی بقية الأمور الطبیعیة	۵۳
المقالة الثانية: فی التّشريح	۶۰
الفصل الأول: فی العظام	۶۱
الفصل الثانی: فی بقية الأعضاء المفردة	۶۷
الفصل الثالث: فی الاعضاء المركبة كالدماع والعینین والأذنین واللّسان والشفتین	۷۶
الفصل الرابع: فی الرئة و القلب	۸۵
الفصل الخامس: فی تشريح حجاب الصّدر والمعدة [والأمعاء]	۸۸
الفصل السادس: فی الكبد والمرارة والطّحال	۹۱
الفصل السابع: فی بقية الأعضاء المركبة	۹۴

المقالة الثالثة: فى أحوال بدن الإنسان وأسبابها و العلامة الدّالة عليها	١٠٠
الفصل الأوّل: فى الصّحة والمرض	١٠١
الفصل الثّانى: فى الأسباب الضّروريّة المغيّرة لأحوال بدن الإنسان والحافطة لها	١٠٨
الفصل الثّالث: فى الأسباب الممرضة	١٢٩
الفصل الرّابع: فى العلامات الدّالة على أحوال بدن الإنسان من جهة المزاج	١٤١
الفصل الخامس: فى العلامات الدّالة على أحوال البدن من جهة الأخلاط	١٤٥
المقالة الرّابعة: فى النبض والتّفسّر	١٥٠
الفصل الأوّل: فى البساط من النبض	١٥١
الفصل الثّانى: فى أنواع المركبة [من النبض]	١٦٣
الفصل الثّالث: فى ألوان البول	١٧١
الفصل الرّابع: فى قوام البول ورائحته	١٧٦
الفصل الخامس: فى صفاء البول وكدوره وقلته وكثرته وزيده	١٧٨
الفصل السّادس: فى الرّسوب	١٨٠
المقالة الخامسة: فى تدبير الأصحاء و علاج المرضى على وجه كلّى	١٨٥
الفصل الثّانى: فى الرّياضة والدّلّك	١٩٣
الفصل الثّالث: فى تدبير الإستحمام	١٩٨
الفصل الرّابع: فى تدبير النّوم واليقظة	٢٠١
الفصل الخامس: فى التّدبير بحسب الفصول	٢٠٣
الفصل السّادس: فى تدبير الحُبلى والمُرّضة والأطفال	٢٠٥
الفصل السّابع: فى تدبير الصّبيان والشّبان والكهول والمشايخ	٢٠٨
الفصل الثّامن: فى علاج المَرَضَى	٢١١

٢٢٩	الفصل التاسع: فى القصد والحجامة
٢٣٥	الفصل العاشر: فى القيء والإسهال والحُقنة
٢٣٨	المقالة السادسة: فى أمراض الرأس
٢٤٣	الفصل الثانى: فى السَّرسام
٢٤٧	الفصل الثالث: فى المَالِيخُوليا
٢٥٠	الفصل الرابع: فى الصَّرْع
٢٥٤	فصل الخامس: فى السَّكَنَة
٢٥٦	فصل السادس: فى الفالج والقُوَّة والرَّعْشَة والتَّشَنُّج الرُّطْب
٢٥٨	الفصل السابع: فى الزَّكَّام
٢٦٠	الفصل الثَّامن: فى الرَّمَد ووجع العين
٢٦٣	الفصل التاسع: فى ضعف البصر وسِيلَان الدَّمْع
٢٦٦	فصل العاشر: فى أوجاع الأذن
٢٦٩	الفصل الحادى عشر: فى أمراض الأنف
٢٧١	الفصل الثانى عشر: فى وجع الأسنان واللثة
٢٧٢	الفصل الثالث عشر: فى الخوانق ووَرَم اللِّهَاء
٢٧٥	المقالة السَّابعة: فى بيان أمراض الأعضاء من الصَّدر الى أسفل السَّرة
٢٧٨	الفصل الثانى: فى ذات الرئة
٢٧٩	الفصل الثالث: فى السَّل وذات الجنب
٢٨١	الفصل الرابع: فى الرُّبُو
٢٨٢	الفصل الخامس: فى الخفقان
٢٨٤	الفصل السادس: فى نفث الدَّم

٢٨٥	الفصل السّابع: فى ضعف المعدة.....
٢٨٦	الفصل الثّامن: فى العَشى.....
٢٨٧	الفصل التّاسع: فى المغص.....
٢٨٨	الفصل العاشر: فى الفُواق.....
٢٩٠	الفصل الحادى عشر: فى الهِيضة و الإسهال.....
٢٩٢	الفصل الثّانى عشر: فى الزّحير.....
٢٩٤	الفصل الثّالث عشر: فى القولنج.....
٢٩٦	الفصل الرّابع عشر: فى الدّيدان المتولّدة فى البطن.....
٢٩٧	الفصل الخامس عشر: فى الوجع الكبد.....
٢٩٨	الفصل السّادس عشر: فى الاستلقاء.....
٣٠٠	الفصل السّابع عشر: فى وجع الطّحال.....
٣٠١	الفصل الثّامن عشر: فى اليرقان.....
٣٠٣	المقالة الثّامنة: فى أمراض بقية الأعضاء.....
٣٠٥	الفصل الثّانى: فى أمراض المثانة.....
٣٠٧	الفصل الثّالث: فى أمراض المقعد.....
٣١١	الفصل الرّابع: فى الماء من القُصيب.....
٣١٢	الفصل الخامس: فى أمراض الأثنيّين.....
٣١٣	الفصل السّادس: فى الفتق.....
٣١٤	الفصل السّابع: فى إفراط الطّمث وضعف الباه.....
٣١٦	الفصل الثّامن: فى النّقرس وعرق النّساء ووجع المفاصل والورك والحُدبة.....
٣١٨	الفصل التّاسع: فى الدّوالى وداء الفيل.....

المقالة التاسعة: فى العلل [الظاهرة فى] ظاهر البدن والحميات	٣١٩
الفصل الثانى: فى البهق والجذام	٣٢٠
الفصل الثالث: فى الحكمة والجرب	٣٢٣
فصل الرابع: فى الشرى والحصف	٣٢٥
الفصل الخامس: فى الحصبة والجدرى والتؤلؤل	٣٢٦
الفصل السادس: فى الأورام	٣٢٨
الفصل السابع: فى السرطان والخنازير	٣٣٠
الفصل الثامن: فى الحميات	٣٣٢
المقالة العاشرة: فى قوى الأطعمة والأشربة المألوفة	٣٤٢
الفصل الثانى: فى اللحوم والبيض	٣٤٨
الفصل الثالث: فى اللبنيات	٣٥٠
الفصل الثالث: فى البقول	٣٥٣
الفصل الخامس: فى الفواكه	٣٥٧
الفصل السادس: فى الرياحين	٣٦٣
الفصل السابع: فى الأدهان	٣٦٧
الفصل الثامن: فى الطيب	٣٧١
الفصل التاسع: فى التوابل	٣٧٤
الفصل العاشر: فى الرواصير	٣٧٦
الفصل الحادى عشر: فى الأنبذة والأشربة [والربوب]	٣٧٧
الفصل الثانى عشر: فى الأنبجاة	٣٧٩
الفصل الثالث عشر: فى أحوال الطبخ	٣٨١

یادداشت مصححین

قانونچه در طب، اثر دانشمند پزشک و منجم سده هشتم هجری اهل چغمین خوارزم، محمود بن محمد بن عمر چغمینی (در گذشته ۷۴۵ ه.ق.) در ده مقاله مشتمل بر مقدمات و مبانی‌یی در حفظ‌الصحه و معالجات و مفردات دارویی است: امور طبیعی، تشریح، اسباب و علایم، معالجات، امراض مختص اعضا، امراض عمومی بدن، و در نهایت طبقه‌بندی غذاها و داروها با تأکید بر طبیعت و افعال و خواص هر یک.

هرچند برخی به اشتباه گمان برده‌اند که «قانونچه»، تلخیصی از کتاب القانون فی الطب ابن سیناست، خود چغمینی در مقدمه کتاب به صراحت بیان داشته که این مختصر را از کتب متقدمین برگزیده و جمع نموده است.

به هر حال، تا به حال پژوهشهایی درباره قانونچه انجام یافته و چاپ‌های مختلفی از آن به چاپ رسیده است و ذکر هر یک در اینجا تکرار مکررات خواهد بود؛ اما آنچه هم‌اکنون ارائه می‌شود، نسخه‌ای منحصر بفرد از ترجمه و شرحی است نسبتاً مفصل از این کتاب ارزشمند که برای اولین بار به چاپ می‌رسد. خوشبختانه

نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۱۱۲ موجود است که با وجود جستجوی زیاد نسخه دیگری از آن نیافتیم. این نسخه در ۳۲۱ برگ بوده، به خط نستعلیق و مکتوب سده ۱۲ هجری است. (نک: فهرست سنا، ج ۲، ص ۱۲۰؛ بازچاپ جدید فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱، ص ۴۹۶؛ فهرستواره دنا، ج ۶، ص ۹۱۰) اما در فهرست استوری و منزوی به این شرح اشاره‌ای نشده است.

مؤلف از پزشکان سده ۱۱ هجری بوده و این شرح را در ۹۵ سالگی برای نواب علی‌خان بن قاسم خان در محرم ۱۰۷۶ق. نوشته است. بیش از این اطلاعی از مؤلف به دست نیامد.

اثر حاضر از تنها نسخه شناخته شده از آن احیا گردید، عبارات عربی آن نیز با متن اصلی قانونچه (چاپ اسماعیل ناظم، تهران، المعی، ۱۳۹۰ش) مقابله گردید، تا حد امکان سعی شده تا متنی صحیح و درست ارائه گردد. در مقابله متن عربی سعی نموده‌ایم از عبارات صحیح آن تبعیت نماییم و موارد خاص را در پاورقی‌ها یادآور شویم و از ذکر اختلافات جزئی صرف نظر کنیم. چون در این صورت ذکر اختلافات متن عربی در پاورقی‌ها بیش از حد انتظار می‌شد، حال آن‌که در این کتاب سعی بر احیای نسخه خطی ترجمه و شرح مورد بحث است، نه صرفاً ارائه متن عربی مصحح؛ چرا که پیش از این، این کار به نحو مطلوبی انجام شده است. در موارد لازم افزودگی‌ها و کاستی‌های عبارات عربی را در این کتاب از متن اصلی قانونچه لحاظ نمودیم و در میان [] قرار دادیم تا متمایز شوند.^۱

مجموعه دوا و درمان در روزگاران کهن، غنیمتی بزرگ بود تا این اثر ارزشمند در ضمن آن منتشر شود. از مدیر محترم انتشارات سفیر اردهال متشکریم که نسبت به انتشار این اثر همت گماشتند.

۱. البته عدد فریم‌شمار نیز در لابه‌لای متن داخل قلاب قرار گرفته که نباید با افزودگی‌های قیاسی اشتباه شود.

بسم الله الرحمن الرحيم

مرد قوی سبب دین و دنیا را خواص است که با یف غره
و ترکیب عجیب کائنات از دو خاصه حکمت بالغه و قدرت
کامل است که از عظمی که بر پایه عجب است که او در محسوسات
و معقولاتش بهر جهت اولی که خلق الایالات مظهر او
صلوات الله علیهم اجمعین سرشته تا عیلمان جهان بود در جهت
کمال وجود کرد و بعد از تیره حمد و تحسین بهر که نهاد و اهل اعتقاد
مشهور میدارند که در محرم سنه هزار و هشتاد و شش هجری که عمر عباس
اسکندر بن میر فیض طیب بنود پنج رسید و در باب بیست و شش
حتی بلغ مطلع الشمس که بطلالع از ستون عجب بود و اوان

روایع

سازند دیگر لبنیات سواهی آن اگر مثل شیر تازه و ماست بخورند
یکشک و فرنی و فله و آنچه شیر در آن داخل نمایند و بعضی روغن لبنیات
دستند اند در شور با منع کرده اند بجای آن روغن بادام فرساید
گویند از لبنیات پرمیز نمایند یعنی هر چه از شیر حاصل شود
حلویات آنست که در حل و یا سکر و قند سازند که شیرین باشد
بشیر قاشق را از جمیع حلویات منع کنند که هر چه حلوی و شکر
و حل و قند باشد را در حرارت کنند و از طعام هم بهر پختن مثل عفر
و آش جاشنی و شیر سرخ هم نباید داد که آنها را طبیعت گرم
غلظه است مولد صفرا و سودا است و هر دو در کوفت یرقان
زرد و سبز و سیاه منقرضست بکلیه سببی در کوفت صفرا و سودا نمایند
تا صحت یابد اما در کوفتهای بغنی مثل نسلیج و در بعضی و در
ماه اهل طبایع مطلوب دانستیم حکیم